

УДК 81'1 : 398.87

МИХАЙЛО РАХНО

(Полтава)

**ФУНКЦІЯ КОЛЬОРУ В ДАВНЬОГЕРМАНСЬКОМУ
ТА УКРАЇНСЬКОМУ ЕПОСІ***Ключові слова: семантика, постійний епітет, алегорія, етнос, епос, світобачення.*

Колір є фізичним, психологічним та лінгвістичним феноменом, який слід розглядати в діахронній перспективі, оскільки система кольорів може змінюватися протягом століть. Як частина образу світу він релевантний сприйняттю довкілля і невіддільний від предметного змісту образу. Кожний колір має своє значення, закріплене в певній культурі й зрозуміле її носіям. Особливості світобачення кольорів представниками різних етносів дозволяють говорити про існування етнічних кольорових картин світу. Порівняльне вивчення творів епосу, а також літературних та наукових джерел, присвячених кольору, дає можливість виявити всі значення, які приписуються кольору в певній культурі та порівняти їх.

Постійний епітет є однією з характерних особливостей епосу. Постійний епітет є не просто прикрасою, він робить предмет більш наочним, вказуючи на ознаку, яка оживляє його [3, с. 17]. Деякі іменники мають постійні епітетикокольороназви, які за ними закріпилися в епосі: чорна ніч, сірий вовк, червона кров, зелений ліс, зелена трава, зелене листя стали нерозривними поняттями. Невипадково, що серед носіїв епітетів в епосі знаходимо як живих істот і предмети культури – зброю, скарби, так і об'єкти природи: землю, ліс, ніч і туман [7, с. 222].

Кольороназви, що, безперечно, належать до найдавніших епітетів, неможливо відокремити від більш широкої категорії епітетів, які виражають зорове враження про предмет, його не тільки кольорову, але й світлову характеристику (світлий, темний, блискучий, сяючий, блідий). Ця характеристика кольору і світла визначається і зовнішнім зоровим враженням як таким, і деякими додатковими міфологічними мотивами.

У давньогерманській поезії кольороназви є найбільш важливими і найчастіше вживаними серед епітетів. Йдеться про споконвічно популярні серед народу характеристики кольору: зелений, червоний, білий, а також сірий; в окремих випадках поодинокими зустрічаються коричневий, синій і жовтий. Суворий клімат півночі призвів до підвищеного цінування давніми германцями сонячного тепла, до особливого ставлення стосовно яскравих насичених кольорів: зеленого, білого, червоного, які надіялися специфічною семантикою і служили в епосі одним із засобів втілення ідеалу (лице біле, золото червоне, земля зелена). Зелений, білий і червоний аж до пізнього середньовіччя залишалися типовими представниками шкали кольорів на європейській Півночі. Ще у XVIII столітті на території Німеччини їх називали «кольорами тіла природи» [7, с. 201]. Найуживанішими в давньоанглійській поезії є зелений, червоний, жовтий. Також згадуються білий, коричневий. Не згадується там синій [6, с. 171]. Практично позбавлений епітетів кольору англосаксонський «Беовульф». У ньому містяться лише поодинокі випадки застосування кольорів (чорний ворон, сивий колір

волосся, гніді рябі коні, білі скелі) та відтінків (блискучий золотий колір речей, світле сяйво меча, полум'я).

Для життя давніх людей вирішальне значення мали кольори, пов'язані з предметами і явищами. Вони співвідносилися з сонцем, світлом, вогнем і водою, різноманіттям тваринного і рослинного світу. Синкретизм мислення проявляється в тому, що колір безпосередньо зв'язаний з предметом чи явищем – носієм цього кольору. Білий – це світло, чорний – темрява, червоний – кров. Колір стає оцінкою, яка висловлює почуття людини від контакту з тією чи іншою частиною багатоколірного світу. Світле було для давніх германців символом радості і блаженства, напроти темне – символом жаху і страху [6, с. 171].

Чорний в давньоанглійській поезії вказує на відсутність світла, чорними є море, ворон, дракон [6, с. 181]. Чорними в скандинавському епосі є ніч, люди, звірі, хмари, море і хвилі, пекло і вогонь, сірими – люди, велетні, цверги, звірі, зброя, панцир. Сірого кольору не зустрічаємо в епічній поемі німецького середньовіччя «Кудруна» [5, с. 152, 212, 240, 296; 7, с. 205, 206]. В зображенні природи українському епосі переважають суворі темні кольори (нічка темна, хмари темні, ліс темний, тумани сиві, кінь вороний або сивий, зозуля сива або сиза, орел сизокрилий або чорнокрилий, вовк сірий).

В епосі південних слов'ян чорний колір застосовується більш широко: чорними є арапин, болгарин, очі, земля, гора, вечір, зима, прах, море, чудовисько, ворон, кров, хмара, вуса, коса [3, с. 18, 23].

З поняттям «білий» давня скандинавська поезія пов'язує тісно поняття «блискучий», «світосяйний», «променистий». Білими у скандинавському епосі зазначалися чоловік, жінка, частини тіла, щит, срібло, одяг ангелів, богів. Білий вживається з оцінкою якості кольору як порівняння [7, с. 204]. Як указує Ріхард Майер, ворон одного разу отримав епітет «чорний», сніг – «білий» і ці найменування так зв'язалися з видом забарвлення, що сам епітет підсилюється іменником. При цьому обидва слова зростаються так тісно, що іменник стає служити показником найвищого ступеню для прикметника [7, с. 221]. Як приклад можна навести рядки з «Пісні про Нібелунгів»: білосніжним зазначається одяг Брюнхільди (snéwizer waete). У давньоанглійській поезії відсутні такі порівняння кольору [6, с. 171]. В українському епосі білим є тіло, лице, шия, рука, тканина, світ, день, лебідь, камінь. «Білий» є одним із найчастіших постійних епітетів епосу південних слов'ян: білими є бісер, ріка, шатра, обличчя, дороги, пісок, шовк, хліб, латинянин, башта, полотно, дім, рука, пшениця, одяг, тканина, камінь, церква, лебеді, місто, місяць, зоря. Франц Міклошич наводить як приклад парадокс застосування цього епітета, коли навіть у «арапа» рука біла [3, с. 17]. Більшість цих понять (за винятком одягу, частин людського тіла, каменя, лебедя) давньогерманський і український епос із білим кольором не застосовує.

У давньогерманській поезії немає виразнішого кольору, ніж червоний. У той же час в давньоанглійській поезії його вжиток є відносно обмеженим. Епітет «червоний» не зводиться тільки до позначення кольору, а має характер ідеалізації. Якщо основою поняття «білий» є сонячне світло, то червоного – блиск золота. Багатократне підкреслення червоного кольору золота в давньогерманській поезії Вільям Мід пояснює середньовічним мовним штампом, пов'язаним із тим фактом, що золото тоді було темнішим, аніж за пізнішого часу, через підвищений вміст в ньому міді [6, с. 195].

Найчастіше з постійним епітетом «червоний» в піснях «Едди» зустрічається саме золото (gulli rautt, rauði) і кільця із золота (baugar rauða, hring rauða, bauga

rauður) [5, с. 26, 133, 135, 161, 201, 260, 268]. Так само «червоним» (von alrôtem golde, golt vil rôt) виступає золото в «Пісні про нібелунгів». В українському епосі зустрічаємо для монет, виготовлених із золота, назви «червоні золоті», «червоні», «червонні». Існує в українській мові прикметник «червонозолотий».

У той же час в епосі південних слов'ян кольором золота є жовтий, що збігається з сучасними уявленнями про колір золота в країнах Європи [2, с. 8; 3, с. 21]. Червоними декларуються в давньогерманському епосі також кров, вогонь, одяг воїна. Червоним є забарвлений кров'ю меч (sverd at rjóða) [7, с. 204]. В українському епосі червоними є кров і одяг козаків.

Червоний колір у скандинавському епосі пов'язаний із війною. Гудмунд, коли бачить, як наближаються чужі човни, пророкує битву, яка має відбутися, оскільки навколо воїнів сяє відблиск багрянний (vergr vigroða um vikinga) [5, с. 168]. Червоні (rauðum) і білі (hvitum) щити користувалися визнанням серед давніх скандинавів [5, с. 156, 161, 236, 237, 243]. Білий щит мав значення символу миру, червоний щит був ознакою війни. Червоний був кольором щитів на Півночі у найбільш сповнені війнами роки. Зокрема, навіть указом короля Норвегії Магнуса Хакорнасона зазначалося, що щит повинен бути подвійним і червоного кольору [8, с. 191]. Підняті щити служили скандинавам прапорами. Червоний щит із покритою золотом каймою (rauðum skildi, rond var or gulli), як ознаку бойової дружини Хельгі, піднімають на щоглу човна при наближенні до ворожого берега [5, с. 156]. Лише окремими випадками були в цей час вишукані щити синього кольору із золотим гербом [8, с. 191, 207, 208]. На противагу скандинавським щитам, колір щитів гунів зазначається в «Едді» блискучим жовтим (bleikum) [5, с. 262].

В думках постійно підкреслюється приналежність червоного кольору до козацтва. Федір Безрідний у спадок залишає джурі «тягеля червоний», в іншому варіанті «сап'яни червоний», його тіло кладуть на «червону китайку», Хвеськові Дендебері приносять «червоні шаровари», козаки вмовляють Івана Коновченка перестати «червоними чобітьми сиру землю топтати». Опис «червоний теляги під сребром, под златом» вказує на коштовність козацького одягу. Збираючи козаків у похід, полковник «чирвоний праперки у руки давав». Полковник і Іван Коновченко виставляють «червону корогу». При наближенні до Січі на турецькій галері, щоб вказати приналежність до козацтва, Самійло Кішка піднімає «червону корогов хрещату». Інколи червоний (малиновий) колір одягу козаків згадується не безпосередньо, а через назву самого одягу: «Взяли зняли з Морозенка кармазин».

У героя епосу південних слов'ян одяг зазвичай зеленого кольору. Червоний колір застосовується в поодиноких випадках для одягу турків (плаща, фески), а також для вина, крові, троянди [3, с. 18, 23].

Епітет «зелений» регулярно зустрічається в кожному епосі в сполученні з назвами частин ландшафту, закритих рослинністю (зелені луки, ліси, гори), тобто як атрибут рослинності, що вказує на властивість «бути зеленим». З назвами артефактів він виконує функцію диференціації і використовується при характеристиці предметів, пофарбованих в зелений колір. Зелений є одним з найбільш живих кольорів в англосаксонській поезії [6, с. 203].

Зелений колір в скандинавському епосі символізує спокій, молодість, символ життя, він є кольором плодючості, весни, природного життя. «Зелений» є поетичною назвою для землі – завжди зелена (igrœn, gróandi), для земної поверхні – зелена (gróin), для дороги – зелена (grœnar), для дерева (ясена) – вічно

зелений (æ grœnn), для трави – зелена (grœn, grœnum) [5, с.3, 6, 82, 112, 201, 240]. Зеленими в українському епосі є трава, ліс, луки, байраки. Однак, в ньому, як і в скандинавському епосі, гори не зазначаються зеленими.

Іноді зелений колір ландшафту застосовується не для позначення кольору, а як спеціальний описовий засіб. Коли Гуннар разом зі своїми людьми прямують до Атлі, вони їдуть по горах (um fiöll), через невідомий їм Мюрквід (Myrkvíð inn okinna), вони женуть коней по зовсім зелених (algrœna) полях (follu) [5, с. 261]. Як бачимо поняття «grœna», підсилене «al», разом з попередніми вказівками на місця перебування, вказує на неходжений ніким шлях. По зелених дорогах (grœnar brautir) мандрує Ріг. Вони, як це чує від птахів Сігурд, ведуть до володінь Г'юкі [5, с. 112, 201]. Як зазначає Олександр Веселовський, основою для таких означень служать нерідко побутові чи етнографічні перекази, що збереглися в переживаннях. Саме цим пояснюється існування поняття «зелені дороги» (grœnir brautir, greno straeta) в англо-саксонській і північній поезії: немає прокладеної дороги, шлях пролягає через зелені поля [1, с. 181]. Подібний епічний образ неходжених доріг ми бачимо і українських думках, коли зелена трава чи зелене поле свідчить про відсутність дороги. Тому й залишає в «Думі про трьох братів азовських» середній брат для молодшого шматки одягу, коли старші брати «стали із тернів, із байраків вибігати, / Стали на зеленія трави поглядати». Підтвердженням цьому можуть служити рядки з іншого варіанта цієї думи: «Нема не тернів, не байраків / Да не яких признаков, – / Тільки поле леліє, / На йому трава зеленіє...».

Як зазначають психологи, в деяких культурах і в наш час «зелений» означає як незрілий, так і свіжий, необроблений [2, с. 15]. До числа поширених в німецькій мові належить узагальнення зеленого кольору в значенні свіжого, юного, сильного, наприклад grünes Bier, grüner Fisch (молоде пиво, свіжа, несолена риба) [1, с. 186]. Зелений колір в ролі якісного, молодого бачимо у словах середнього брата з «Думи про братів азовських», коли він пропонує зупинитися для перепочинку: «Трави зелені, очерета воздобні і вода довольна». В іншому варіанті щодо цього: «Трава хороша, / І вода погожа». Так само в значенні «свіже, якісне» ми бачимо застосування зеленого кольору в «Думі про козацьке життя», коли козак перед походом «коневі частенько зеленого сіна підкладає».

Епос південних слов'ян застосовує епітет «зелений» більш широко: біля назви річки («зелена Бояна»), для обличчя («то зелена весь день»), для меча («меч зелений»), для птаха («сив-зелений сокіл»), для прапора («зелений стяг»), для предметів одягу (зелений доломан, зелені каптани, зелена хустка). Тут ми бачимо уявлення, пов'язані з впливом культурно-історичного та міфологічного характеру. В такому значенні ні український, ні давньогерманський епоси епітет «зелений» не застосовують.

У давньогерманському епосі застосування синього кольору є обмеженим (для позначення моря і одягу). У давньоанглійській поезії синій згадується взагалі тільки один раз – за припущенням Міда, цей колір називався темним [6, с. 171]. Синій колір застосовується в «Едді» для позначення кольору моря (né svá blár), одягу (unning inar bláhvítu, serk bláfán) [5, с. 117, 205, 291, 297]. У верхньому одязі світло-синього кольору (feldi blám) з'являється серед людей Одін [5, с. 70]. Синьо-чорним (blásvort) зазначається колір корабля, на якому Хельгі зі своєю дружиною наближається до ворожого берега [5, с. 160]. Синій колір моря зустрічаємо і в українських думках: «синєє море», «На синьому морі», «На мори на синіму», «Ой на морі, на синьому».

Небо давньогерманський епос і українські думи не показують синім. «Едда» говорить не про сине небо, а про закрите хмарами, виткане вітром (vindofni), плоске небо (a inn sletta himin). Небо без хмар в скандинавській поезії називається fagra ræfr (блискучий дах), heiða himin (ясне, блискуче небо), в англосаксонській поезії небо має епітет sveglbefealden (оточене блиском) [5, с. 47, 82; 7, с. 205].

Якщо в скандинавському і українському епосі колір неба синім не означається, то в сербському епосі ми це бачимо в міфологічній сварці представників опозиції небо/земля, коли небесне склепіння називається блакитним і ясным. У сербів синій колір застосовується для позначення казкових, міфічних істот. Синім позначаються, окрім того, грім, камінь, море, зозуля [3, с. 18]. Водночас для кольору річок епос південних слов'ян застосовує як епітет «блакитний», так і епітети «зелений» і «білий»: «блакитні дунайські хвилі»; «зелена Бояна»; «Дунай білий». Подібних варіацій не зустрічаємо в давньогерманському і українському епосі.

Для всіх епітетів давньої поезії спільним є те, що вони, без сумніву, ідеалізують поняття. Вони називають речі не такими, якими ті є на даний час, а такими, якими вони мають бути за умови досконалості. Тому й застосовуються у давньогерманському епосі епітети в імперативній формі, тобто, якщо все в порядку, то корабель – «добре збитий цвяхами», земля – «зелена» [7, с. 220]. Типовим словом для зазначення кольору дороги є «зелена», і якщо вона зазначається чорною чи червоною, то це має особливе значення. Загиблий Хельгі, який за життя їздив на сірому (grár) коні Грані, каже Сігрун, що мусить їхати у Вальгалу на блідому коні (folva íó) по червоній дорозі (roðnar brautir) [5, с. 174].

Зазвичай луки мають в українських думах епітет «зелений», тому епітет «темні» в подальших словах думи вказує на сумну подію: «І став найменший брат помирати / за темними лугами».

Особливим в епічних творах є застосування кольору одягу. На те, що давні германці високо цінували одяг, указують слова Одіна про приналежність одягу тільки людині [5, с. 92]. В давньогерманському епосі мало приділяється уваги кольору одягу. Однак це не стосується тих випадків, коли дані про колір застосовуються для надання особливого акценту. Гудрун, щоб підкреслити шляхетність воїнів Лангобарда, які прийшли висловити їй співчуття, прихильно описує їх хутряний одяг червоного кольору (loða rauða), короткі кольчути (stutter brunnjar), високі шоломи (steupta hiakma), мечі (skalmum hyrðir) [5, с. 244]. На противагу вищезгаданому червоному кольору одягу, сірий колір обладунків застосовується як негативний, щоб передати ставлення до ворогів у «Переказі про меч Тюрфінг». Одд, герой твору, у своїй пісні зображає супротивників так: «Я бачу людей, які йдуть від Munarvagar, у сірих кольчугах, які прагнуть бою, / вони злі розпочали битву».

Сірий і коричневий були кольорами повсякденного одягу скандинавів. Зелений і білий вважалися кольорами поганої тканини. Про чорний колір одягу не згадується взагалі. Синій, червоний, червоно-коричневий (môgand) були кольором найкращих тканин. Саме синім (serk bláfán) був верхній одяг матері Ярла. Ознакою елегантності чоловіків був синій одяг, за приклад їм слугували світло-синій одяг Одіна.

Сірий, як зазначає Наталі ван Дойзен, був одним із кольорів виробів із нефарбованої овечої вовни, широко вживаних у Скандинавії за часів вікінгів і пізнішої пори. У середньовіччі сірий там означав покірність, каяття, бідність і асо-

ціювався з нефарбованим одягом селян, він фокусувався на втраті тепла, надії і життя взагалі [4, с. 58]. Пофарбований одяг асоціювався із заможністю, а синій колір був символом розкоші і достатку. Ще в 30-х роках ХХ століття в Ісландії синій колір зберігав цю конотацію, порівнюючись з одягом Діви Марії [4, с. 62]. Особливо підкреслюється в скандинавському епосі синій колір одягу для значних осіб чи приналежних до богів. В українських думках синій колір одягу теж слугує ознакою шляхетності. Поряд з червоним кольором козацького одягу в українських думках зустрічаємо «синій каптан», «своїх голубих жупанів» «жупан синій», «жупан голубенький».

Подібно до скандинавських уявлень, в думках ознакою бідності служить верхній одяг із нефарбованого селянського сукна («сермяга семилатна», «sermiazuна ро kolina») та теплий верхній одяг із товстого сірого сукна («сірячина»). Протиставлення синього, як ознаки достатку та шляхетства, і сірого, як ознаки бідності, бачимо в наступних рядках думи: «Бо будуть у нас / У синіх каптанах, / Китаєвих штанах, / А ти будеш у сірій сімряжині / Міждо нами проходжати». В епосі південних слов'ян ми не знаходимо синього і сірого кольору одягу.

Інколи в ролі епітетів біля власних імен в скандинавському епосі виступають прізвиська, які вказують на властивості тіла, зокрема колір волосся. В «Едді» згадується Сафарі, син Свена Рудого (Sæfari Svan enum rauða) [5, с. 123]. Поряд з Самійлом Кішкою згадується в думі «Марко Рудий, Суддя військовий».

Інколи порівняння із застосуванням кольору розростаються в алегоричні описові зображення сумної події, яка з'являється спочатку у вигляді сновидіння, а потім зі всією очевидністю невмолимої правди. Головний герой ісландської «Саги про Гіслі» розповідає, що уві сні валькірія Хільд одягла йому на голову червоний ковпак.

Подібні алегорії із застосуванням кольорів ми бачимо в різних варіантах думи про Івана Коновченка. За словами козаків, Іван Коновченко одружився з жінкою, яка «в червонім оксамиті ходить». Мати Івана Коновченка бачить уві сні жінку, з якою начебто одружився її син, «в зеленому сукні під білими позументами». У іншому варіанті цієї думи козак розкриває цю алегорію: «Поняв собі панянку – / У чистім полі могилу-землянку; / На могилі трави зелененькі / І цвіти біленькі». Так само через алегорію висловлює в думі поранений козак свою думку про близьку смерть, коли каже, що матиме три барви (козацький одяг) на рік: весною – зелену, восени – чорну, взимку – білу.

Отже, колір є одним із засобів осмислення світу. В кольороназвах вербалізується осмислення навколишнього простору, в них знаходиться відображення реального світобачення та історико-культурних традицій, природно-кліматичних особливостей певного етносу, особливостей відчуття і розуміння навколишнього світу, національно-специфічних та міфопоетичних рис. Порівнюючи епос давніх германців, українців і південних слов'ян, можна встановити, що найбільш близькими щодо застосування основних кольорів (зеленого, червоного, білого, синього, сірого) є скандинавський і український епоси. Близькість стосовно семантики застосування епітетів-кольороназв може свідчити про вплив кольорового континууму скандинавського епосу на український. У той же час на епічні твори південних слов'ян цього впливу давніх германців ми не бачимо, хоча ці народи співіснували протягом кількох століть та запозичили одне від одного немало слів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Веселовский А. Н. Из истории эпитета / А. Н. Веселовский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1895. – Ч. ССПИ. – С. 179–199.
2. Кудрина А. В. Семантика цвета в разных культурах / А. В. Кудрина, Б. Г. Мещеряков // Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека «Дубна». – 2011. – № 1. – С. 1–17.
3. Миклошич Фр. Изобразительные средства славянского эпоса / Франц Миклошич. – М. : Типография Э. Лиссвера и Ю. Романа, 1895. – 34 с.
4. Deysen N. M. van. Colours, Colour Symbolism, and Social Critique in Halldór Laxness's Salka Valka / Natalie M. van Deusen // Scandinavian–Canadian studies / Études Scandinaves au Canada. – Volume 18 (2007–2009). – P. 56–70.
5. Die Lieder der älteren Edda / [Herausgegeben von Karl Hildebrand]. – Paderborn: Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, 1876. – 550 s.
6. Mead W.E. Color in Old English Pottery / William E. Mead // Publications of the Modern Language Association. – 1899. – Vol. 14 (2). – P. 169–206.
7. Meyer R. Die altgermanische Poesie nach ihren formelhaften Elementen beschrieben / Richard Meyer. – Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz, 1889. – 549 s.
8. Weinhold K. Altnordisches Leben / Karl Weinhold. – Berlin: Weidmansche Buchhandlung, 1856. – 512 s.

МИХАИЛ РАХНО

ФУНКЦИЯ ЦВЕТА В ДРЕВНЕГЕРМАНСКОМ И УКРАИНСКОМ ЭПОСЕ

В статье проведен сравнительный анализ функции цвета в эпосах древних германцев и украинцев с привлечением эпоса южных славян. Автор указывает на близость особенностей применения названий многих цветов в украинском и скандинавском эпосе. Сделаны выводы о влиянии цветового континуума скандинавского эпоса на эпос украинцев.

Ключевые слова: семантика, постоянный эпитет, аллегория, этнос, эпос, мировосприятие.

MYKHAILO RAKHNO

THE FUNCTION OF COLOUR IN THE EPIC OF THE OLD GERMANS AND THE UKRAINIANS

The article deals with the comparative analysis of functions of colour in the epic of the Old Germans and the Ukrainians, taking into consideration the epic of Southern Slavs. The author points out the similarity of the colour name usage peculiarities in the Ukrainian and Scandinavian epic. Conclusions about the influence of the Scandinavian epic colour system on the Ukrainian epic are made.

Key words: semantics, constant epithet, allegory, ethnos, epic, world-view.

Одержано 18.04.2012 р.